

Я. Потапенко, канд. іст. наук

Спроби інтерпретації Шевченкової творчості з позиції психоаналізу у вітчизняному літературознавстві

Аксіоматичним можна вважати твердження про те, що переосмислення культурних цінностей і модернізація культурних дискурсів є невідкладним завданням, у край необхідним для оздоровлення ситуації у вітчизняному літературознавстві, яке опинилося наразі у прикрій ситуації глибокої методологічної й загальнотеоретичної кризи. Глибокий і дійсно сучасний текстологічний аналіз спадщини класиків подибуємо доволі рідко, – натомість окремі рецепції та інтерпретації взагалі опиняються поза межами адекватності.

Саме тому вважаємо за доцільне здійснити бодай поверхневий аналіз такої досить суперечливої і контроверсійної, проте дуже цікавої та актуальної проблеми як психоаналітичні рецепції творчості Т. Шевченка. Ще у 1923 р. Е. Берглер висловив думку про те, що не існує жодної галузі історії культури чи соціології, яку можна було б справді зрозуміти без психоаналізу [6, 246]. Попри певну категоричність цієї тези, у ній, на нашу думку, можна віднайти раціональне зерно.

Психоаналітичні інтерпретації Шевченкової творчості здійснювалися украї рідко, що можна пояснити цілим рядом цілком об'єктивних соціокультурних і (здебільшого) суспільно-політичних причин, які заважали неупередженому науковому пошуку як в УРСР, так і в діаспорі.

Попри те, що життя і творчість Шевченка виразно провокують до психоаналітичного прочитання і витлумачення, роль постаті Шевченка як пророка, національної ікони й народної святині (асексуальної, чистої і непорочної апіорі для обивательської свідомості) спричинила табування подібних спроб як на початку минулого століття, так і по сьогодні. Очевидно, першим застосовувати фрейдистські методи до аналізу поетової спадщини наважився у 1916 р. Степан Бaley – вітчизняний літературознавець, котрий визнав доцільність і ефективність залучення психоаналітичного дискурсу до сфери літературної критики [6, 248]. Робота "З психології творчості Шевченка" досить ґрунтовно була проаналізована С. Павличко у фундаментальному дослідженні "Дискурс модернізму в українській літературі", тому обмежимося констатацією головних висновків С. Бaley:

1. В поезіях Т. Шевченка виразно прослідковується описаний З. Фрейдом "ендимионський" мотив (любов інфантильна, пасивна, з яскраво виділеним "немужеським", "дитинячим" компонентом, який у геніїв значно потужніший і відчутніший, аніж у людей пересічних) [1, 23]. Ставлення до жінки в поета викликає виразні асоціації зі ставленням дитини до матері.

2. Так і не спізнавши справжнього взаємного кохання, молодий і надзвичайно вразливий Т. Шевченко переживав у своїх мріях недоотримане в реальному житті. Дитяча закоханість в Оксану Коваленко, яка з часом обросла фантазіями, дала поштовх до творення ідеалізованих жіночих образів, які поєднували в собі уявлення і про коханку, і про ніжну матір. Інфантилізм нерозривно переплітався з еротикою.

3. Оскільки у творчості Т. Шевченка переважали жіночі образи, це дає підстави говорити про його самоідентифікацію з жінкою, збезчещеною, занапашеною і приреченою на невідворотну загибель у жорстокому традиціоналістсько-патріархальному світі. Поет "сам втілюється" у своїх нещасних героїнь, а не просто їм співпереживає [1, 50].

4. Головний мотив Шевченкової творчості – занапашення жіночої чистоти й непорочності, що унеможливорює щасливе материнство. Образ жінки-покритки у поета набув символічного значення осквернення Божого образу і його власної долі, занапашеної та трагічної. Жінка, яка має уособлювати "втихомирювання болю, осушування сліз і упоювання щастям", стає втіленням "недолі, образом болю і муки" [1, 59].

5. Шевченко, подібно до Рафаеля, зводить материнство у ранг святості, оскільки дуже рано залишився сиротою. Культ матері був

сублімацією дитячої любові; водночас образ покритки у поета є проекцією його власної особистості, власних страждань і поневірянь.

У своїй роботі С. Бaley торкався лише дитячої сексуальності Т. Шевченка, уникаючи аналізу "дорослої" сексуальності поета, досить вибірково й побіжно використовуючи методику й термінологію психоаналізу [6, 252]. Книга С. Бaley не справила жодного впливу на наукову громадськість, не спровокувала дискусій чи резонансних відгуків, а сам автор вже більше не повертався до її проблематики, сконцентрувавши зусилля на викладанні логіки й філософії у Варшавському університеті.

Наступна спроба інтерпретації Шевченкової творчості з позицій фрейдизму була здійснена через 10 років: в 1926 році А. Халецький, психоаналітик за фахом, опублікував статтю "Психоаналіз особистості і творчості Шевченка" у часописі "Сучасна психоневрологія" [8]. Автор зазначав, що не претендує на глибокий аналіз, а лише намагається окреслити можливі майбутні напрямки шевченкознавчих студій, які б ґрунтувалися на ідеях і теоретичних положеннях видатного австрійського психоаналітика. Проте слід визнати, що А. Халецький на двох десятках сторінок зумів зачепити цілий ряд доволі складних аспектів і спробував їх пояснити. Зокрема, він припустив наявність у Шевченка ознак мазохістичного комплексу, оскільки у творах останнього любов завжди призводить до страждання. Шевченкове лібідо, на думку А. Халецького, було відірване від свого головного об'єкта після смерті матері, тому всі жіночі образи поета – це лише проекція материнського образу, такого рідного і назавжди втраченого. Чоловічі образи у Шевченка – здебільшого негативні (хтиві, жорстокі, мстиві, егоїстичні) – відображають ставлення до власного батька, який привів у дім мачуху, "зрадивши" пам'ять про матір поета й посиливши його страждання. (Отже, є всі підстави говорити про гіпертрофований Едіпов комплекс і тяжку травму дитинства, що посилила відчуття відчуження, самотності та причиною неврозів у зрілому віці). Перехід від інтроверзії лібідо до сублімації в душі Шевченка, як припускає одеський психоаналітик, відбувся під впливом дідових розповідей про події Коліївщини, героїзм козацтва та криваві колізії минулого, – саме ця психічна трансформація викликала потяг до поезії. Таким чином, творчість Шевченка – це результат сублімації лібідо, яке через відсутність можливості для реалізації через ранню втрату об'єкта жадання вимушено концентрується на образі Вітчизни, занедбаній й занапащеній [8].

Серед найбільш цікавих сучасних шевченкознавців слід назвати американського вченого Г. Грабовича, який до власних наукових студій активно залучає культурологічні підходи, опираючись на структуралістські та постструктуралістські методології, а також використовує ідеї та теоретичні розробки З. Фрейда та Е. Фромма. Г. Грабович робить цілий ряд доволі цікавих, іноді досить провокативних

припущень, вдаючись до психоаналітичних тлумачень окремих фрагментів Шевченкової поетичної спадщини. Аналізуючи поему "Тризна" американський дослідник у доволі завуальованій формі натякає на можливий досвід сексуального насилля, пережитий Шевченком в ранньому дитинстві, – досвід, що згодом спричинив появу моделі жіночого самоототожнення поета, яка стала "складником основної структури його творчої особистості і, як така, має посідати чільне місце у будь-якому майбутньому дослідженні психологічного складу Шевченка" [3, 36 – 37]. Образ змія, котрий пробуджує ліричного героя (alter ego поета) з дитячого сну й занурює у жахливу реальність, тлумачиться Г. Грабовичем у якості прихованої алюзії на сексуальне насилля; змій-спокусник, образ якого дослідник пов'язує зі сценами зваблення і насильства у "Катерині", "Сліпій", "Марині", "Царях", є ще й ґвалтівником, доля героя "Тризни", як і героїнь вищевказаних творів, – бути зачаровано-безпорадним, не знаходити в собі сили протистояти злу. Г. Грабович припускає можливість гомосексуальної орієнтації Шевченка, посиляючись на поему "Тризна" й на численні приклади поетової самоідентифікації з жінкою ображеною, скривдженою, безталанною й безнадійно занапащеною у жорстокому маскуліно-патріархальному світі грубих чоловіків. Пунктирно окресливши проблему, дослідник вказує на потребу ретельного текстуального і біографічного дослідження з метою визначення ролі "цієї" орієнтації у цілісній творчій особистості Шевченка [3, 37].

Г. Грабович звертається до раннього сирітства поета, яке спричинило (класичний варіант фройдівської дитячої травми як прихованої причини глибокого неврозу!) комплекс безнадійної приреченості на безроздільне кохання, відчуття покинутості й ситуації вигнання на чужому "святі життя", фатальне тавро прокляття, звільнити від якого здатна лише смерть. У цьому контексті не можна не згадати про фройдівську тезу, яка прочитується у тексті Г. Грабовича "між рядками" (проте цілком очевидно): людину скеровують до дії дві різноспрямовані сили – ерос і танатос – потяг до любові, котра завжди невіддільна від сексуальності, і потяг до смерті, самознищення.

Слід зазначити, що за інтерпретації Г. Грабовича, у Шевченка саме смерть символізує посвячення в козацьке братство (отже, у вищий, сакральний статус), – образ козака майже завжди пов'язується з образом могили, яка втілює у поета "ідеальну спільність". Козаки в Шевченка – "живі мерці", поріддя ночі, як і русалки, сови, потопельники, навіжені, перевертні, – переважаність подібними образами поетових текстів можна тлумачити як глибинне проникнення Шевченка на підсвідомому рівні до архетипів колективного підсвідомого українців. Разом з тим, як стверджує американський вчений, центральною у Шевченка є теза про те, що лише козаки здатні розкрити базові основи національної екзистенції і стати "фундаментом" для будівництва

ідеального майбутнього, несучи нащадкам сакральне одкровення про те, що було й те, що має відбутися [2, 139 – 142].

Розвиваючи тему Шевченкових самоідентифікацій, Г. Грабович висловлює сміливе припущення: поет символічно стає Україною, зливається з нею у страждання і святості; беручи на себе її гріхи, прокляття, воскрешаючи минуле, повертаючи земляків до праведного життя (символічно їх очищаючи від скверни й воскрешаючи), поет іде далі – бере на себе не тільки роль Пророка (перший етап), але роль самого Христа [3, 41 – 46].

Руйнівною для свідомості Шевченка виявилася здатність занурюватися у глибини колективного підсвідомого народу – здатність, яка ніколи й нікому безкарно не минає, адже руйнує структуру особистості, цілісність психіки й унеможливорює внутрішню гармонію. Сприйняття таланту як кари, творчості як прокляття, розполовинення світу на абсолютне зло й добро, парадоксальне усвідомлення себе у якості грішної й слабкої істоти, на яку покладено священне покликання, – ось психологічні риси, які породжували в душі поета хаос, сум'яття, самоприниження, а іноді й зневіру у потрібності виконуваної з таким титанічним напруженням місії [3, 65, 86].

Досліджуючи особливості українського романтизму, С. Павличко виділила як одну з найбільш характерних парадоксальне поєднання в ньому філософії песимізму, пов'язаної з трагічною долею нації, що вироджується і гине, з утвердженням віри у її славетне майбутнє воскресіння, нездоланні вітальні сили народу [6, 493]. З найбільшою силою ця фундаментальна антиномія прозвучала в Шевченковій поезії, яка будувалася на системі бінарних опозицій. С.Павличко привернула увагу до такого "незручного" для традиційного вітчизняного шевченкознавства аспекту, як прояви жорстокості й ірраціонально-надмірної помсти у поезії Шевченка. Моря й ріки крові – лейтмотив поеми "Гайдамаки"; насильство над жінкою і вбивство дитини – "вища форма прокляття, яке повторюється в світі Шевченка з нав'язливою настирливістю"; на українській людині й родині лежить прокляття – помста історії сучасникам за минуле, в якому вони не винні, – ось головні висновки української дослідниці [6, 597 – 599], яка, хоч і не здійснює психоаналітичних інтерпретацій, підштовхує читача до думки про них. Адже цілком закономірно постає питання: чому в Шевченка так часто й пристрасно йдеться про криваві вбивства, зламані долі й помсту, не вмотивовану раціонально? Коли бути об'єктивними, слід визнати, що абсолютно вмотивованою, навіть украй потрібною виглядатиме спроба витлумачити саме з позиції психоаналізу Шевченкових текстів сценами інцесту, братовбивства, дітовбивства, жорстокої помсти, гіпертрофованої люті та виразними антипольськими і антиросійськими мотивами. На жаль, жоден із дослідників цю проблему не поставив.

Намагаючись виконати грандіозну за масштабом задуму справу – створити проект психоісторії новітньої української літератури – Н. Зборовська цілий розділ своєї книги присвятила аналізу Шевченкового спадку з позицій пошуку в ньому мазохістських і садистських інтенцій [5, 77 – 97]. Важко всерйоз сприймати тези, в яких затавровано "всіх українських блазнів, починаючи з бубабістів і їх послідовників" [5, 405] (мова йде, фактично, про всіх сучасних молодих українських літераторів!), на голову розбито "молоосвіченого маргінала і блазня в особі О. Гончара" [5, 413], європейську цивілізацію проголошено "постапокаліптичною", а психологію Христа – мазохістською [5, 80, 467], нарешті в українській літературі 1920-х років винайдено "постмодерністську позицію" [5, 279]. Один із висновків, до яких приходять авторка, сформульовано наступним чином: "Б. Хмельницькому... який погубив державницький код на основі ерогенного мазохізму, Т. Шевченко протиставляє свою духовну місію, яка полягає у відновленні зв'язку українського сина з Богом-отцем шляхом відродження українського християнства" [5, 98]. Серед цілого ряду доволі суперечливих тверджень дослідниці у якості головних, на нашу думку, слід виділити наступні:

1. У своїй творчій сублімації Шевченко покладає на себе місію духовного вчителя України, закликає її синів відмовитися від культивування принципу насолоди, що є виявом колоніального несвідомого і призводить до фемінізації мужності в українському світі, до втрати "батьківського коду мужності" [5, 80 – 83].

2. Створюючи Велике Слово на ґрунті аскетичного мазохізму, Шевченко здійснює символічну відмову від "ерогенного донжуанства" і психологічно наслідує Христа, щоб дати Україні державницьку самовідданість, віддати себе для України як "батьківське Велике Слово" [5, 80 – 81].

3. Поет намагається "запліднити" українське несвідоме материнське тіло національною "мужньою" свідомістю – залишається за своїм національним свідомим і несвідомим "сином Національним", що добровільно приймає на себе психологічний комплекс жертви з метою "репарувати" Україну. Саме у творчості Шевченка розпочинається пробудження національної пам'яті, неможливе без тяжкої психічної травми, – таким чином поет закладає у структуру психорозвитку українського характеру потяг до нарощування свідомості й державності [5, 81 – 96].

Текст Н. Зборовської просто-таки перевантажений химерно-претензійними фразами, які формуються досить агресивно й безапеляційно, в дусі нелюбого авторці авангардизму і самі могли б стати доволі цікавим об'єктом для психоаналітичного витлумачення.

Складається враження, що дослідниця фіксує досить екстравагантні роздуми про Шевченкову поезію виключно задля обґрунтування базової концепції доволі сумнівного стибу.

Але слід зауважити, що без подібних дискурсивних практик, нав'язаних, очевидно, французькими постструктуралістами, процес руйнування заскоружлих шаблонів у вітчизняному літературознавстві, тільки-но всерйоз розпочатий, ефективно розвинути не вдасться.

Завершуючи доволі побіжний огляд спроб психоаналітичної інтерпретації Шевченкової творчості, хотілося б висловити деякі власні зауваження щодо можливих подальших варіантів наукового пошуку у вказаному контексті.

Дуже продуктивною, на наш погляд, була б спроба витлумачити з позицій психоаналізу роздвоєність поета (з одного боку – "франт і богемник" [6, 465], модний і цілком успішний художник, котрий займав у суспільній ієрархії поважний статус академіка, що автоматично прирівнювало до чину титулярного радника; а з іншого – колишній кріпак, який відчув у собі силу виступити в ролі національного пророка, здатного пробудити в "малоросах" самоповагу, гідність й незаплямовану совість великим Словом).

Чому "перший національний інтелігент" (вислів О. Забужко), що виразно усвідомлював репрезентативність своєї діяльності щодо самодостатньої національної спільноти [4, 42], власний щоденник – річ надзвичайно інтимну – вів російською мовою? Чому молодий і перспективний художник губить свою блискучу кар'єру написанням антимонархічних віршів, незважаючи на ту обставину, що саме царська родина дала потрібні 2500 карбованців для його викуплення з кріпацтва? Чому коренем українських бід Шевченко дуже часто вважає "ляхів", "жидів", та "москалів"? – ось далеко неповний перелік тих питань, у пошуках відповіді на які доцільно було б використати, поряд з іншими, й психоаналітичні теоретичні розробки.

1. *Балей С.* З психології творчості Шевченка. – Л., 1916; 2. *Грабович Г.* Поет як міфотворець. – К., 1998; 3. *Грабович Г.* Шевченко, якого не знаємо. – К., 2000;
4. *Забужко О.* Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. – К., 1997;
5. *Боровська Н.* Код української літератури. – К., 2006; 6. *Павличко С.* Теорія літератури. – К., 2002; 7. *Фрейд З.* По ту сторону принципа удовольствия // Фрейд З. Психология бессознательного. – М., 1990; 8. *Халецький А.* Психоанализ личности и творчества Шевченко // Современная психоневрология. – 1926. – № 6.